

# Wstęp

Dokonana w 2015 roku nowelizacja ustaw karnych wprowadziła znaczne modyfikacje w zakresie środków, dzięki którym pokrzywdzony może uzyskać w toku postępowania karnego kompensatę wyrządzonych mu przestępstwem szkód i krzywd. Do najważniejszych zmian należało między innymi: uchylenie przepisów o powództwie adhezyjnym; uznanie naprawienia szkody za środek kompensacyjny, a nie karny; wyłączenie stosowania do naprawienia szkody dyrektyw wymiaru kary; bezpośrednie wskazanie, iż naprawienie szkody orzekane jest na podstawie przepisów prawa cywilnego. Dokonane zmiany uaktualniają dyskusję na temat charakteru i funkcji naprawienia szkody w prawie karnym i czynią tym bardziej aktualnym pytanie o wzajemne ukształtowanie relacji pomiędzy prawem cywilnym a karnym w kontekście kompensaty szkód i krzywd spowodowanych wyrządzeniem czynu zabronionego. Jednocześnie wprowadzenie tych zmian oznacza pojawienie się nowych problemów interpretacyjnych dotyczących szczegółowych kwestii związanych z orzekaniem o naprawieniu szkody w prawie karnym.

Dokonane zmiany legislacyjne oznaczają tym samym przynajmniej częściową dezaktualizację dotychczasowej literatury dotyczącej problematyki naprawienia szkody w prawie karnym (i ogólnie kompensacyjnej funkcji prawa karnego). Tematyka ta cieszyła się bowiem żywym zainteresowaniem doktryny prawa karnego, wynikającym przede wszystkim z licznych problemów, tak materialnoprawnych, jak i procesowych, dotyczących pełnienia przez tę instytucję jednocześnie funkcji kompensacyjnej oraz penalnej. Ograniczając się jedynie do stanu prawnego po 1997 roku, a więc po wejściu w życie aktualnie obowiązującego Kodeksu karnego, należy w pierwszej kolejności wymienić pracę Z. Gostyńskiego, *Obowiązek naprawienia szkody w nowym ustawodawstwie karnym*<sup>1</sup>, będącą pierwszą monografią w polskim prawie podejmującą temat funkcjonowania w nim obowiązku naprawienia szkody w postaci środka karnego. W 2002 roku specjalny numer „Czasopisma Prawa Karnego i Nauk

---

<sup>1</sup> Autor w tym samym roku wydał także pracę *Obowiązek naprawienia szkody w prawie karnym* (Warszawa 1999) o niezwykle zbliżonej treści, która jednak traktowała pewne zagadnienia w sposób bardziej skrótowy i z tego względu nie jest przywoływana w tej pracy.

Penalnych” został zresztą całkowicie poświęcony tematyce kompensacyjnej funkcji prawa karnego, stanowiąc jednocześnie księgę pamiątkową wydaną ku czci Profesora Gostyńskiego, która to publikacja również zawierała wiele wartościowych poznawczo artykułów na temat obecności w prawie karnym naprawienia szkody. Na kolejną monografię poświęconą wyłącznie naprawieniu szkody trzeba było czekać do 2010 roku, gdy A. Muszyńska opublikowała pracę *Naprawienie szkody wyrządzonej przestępstwem*, odnoszącą się w dużej mierze do nowelizacji przepisów dotyczących naprawienia szkody, jakie zostały dokonane już po wejściu w życie k.k. z 1997 roku. W tym samym roku została także wydana napisana przez wielu autorów, bardzo obszerna monografia *Karnomaterialne i procesowe aspekty naprawienia szkody: w świetle kodyfikacji karnych z 1997 r. i propozycji ich zmian*<sup>2</sup>, która podejmowała szeroko ujęte interdyscyplinarne zagadnienia wiążące się z naprawieniem szkody przez prawo karne, odnosząc się do różnorodnych problemów w stosowaniu instrumentów kompensacyjnych przewidzianych przez prawo karne.

Oczywiście kwestia naprawienia szkody w prawie karnym była tematem wielu monografii, które choć dotyczyły innych zagadnień, to ich autorzy ze względu na tematykę pracy i tak odnosili się do obowiązku naprawienia szkody w prawie karnym. Przykładowo, obszerne rozważania naprawieniu szkody jako warunkowi probacyjnemu poświęciła E. Wdzięczna w pracy *Warunkowe umorzenie postępowania karnego w świetle koncepcji sprawiedliwości naprawczej*. Ponieważ skorzystanie z przepisów prawa karnego dotyczących naprawienia szkody wyrządzonej przestępstwem jest jedną z dróg zaspokojenia roszczeń osób najbliższych pokrzywdzonego, znaczną część swojej rozprawy *Roszczenia majątkowe osób najbliższych dla pokrzywdzonego* J. Misztal-Konecka poświęciła właśnie kwestiom wiążącym się z prawnokarną drogą zaspokojenia krzywd i szkód wynikających z popełnienia czynu zabronionego. Problematyce obowiązku naprawienia szkody w prawie karnym poświęcone były częściowo także prace dotyczące przede wszystkim powództwa adhezyjnego, jak na przykład *Status prawny powoda cywilnego w procesie karnym*, autorstwa J. Nowińskiej. Pokazuje to jednocześnie, z jak wieloma kwestiami łączy się stosowanie przepisów o naprawieniu szkody w prawie karnym. Jest to rzecz jasna jedynie przybliżenie najbardziej obszernych i kompleksowych pozycji dotyczących tej tematyki, opublikowanych w ostatnim dwudziestoleciu. Różnorodnym zagadnieniom w mniejszym lub większym stopniu wiążącym się z prawnokarnym obowiązkiem naprawienia szkody poświęcono bowiem wiele innych publikacji.

Dokonane zmiany w zakresie regulacji instytucji kompensacyjnych w prawie karnym spowodowały jednak konieczność odniesienia do aktualnego stanu prawnego uprzednio postawionych w literaturze tez oraz zgłaszanych

---

<sup>2</sup> Warszawa 2010, red. Z. Cwiąkal i G. Artymiak.

wątpliwości co do stosowania obowiązku naprawienia szkody w prawie karnym. W aktualnym stanie prawnym nie została bowiem wydana jeszcze publikacja w całościowy sposób ujmująca problematykę obowiązku naprawienia szkody w prawie karnym. W czasie, gdy nowe regulacje prawne wchodziły w życie, ukazały się co prawda trzy monografie: *Idea sprawiedliwości naprawczej a zasady kontynentalnego prawa karnego* pod redakcją T. Dukiet-Nagórskiej, *Konsensualizm i kompensacja a podstawy odpowiedzialności karnej* redagowana przez I. Sepioło-Jankowską oraz *Dochodzenie roszczeń cywilnych a proces karny*, której redaktorem naukowym był A. Lach. Wszystkie te pozycje – jak wskazują już nawet ich tytuły – odnosiły się jednak tylko do niektórych zagadnień dotyczących orzekanego w procesie karnym naprawienia szkody.

Uzasadnia to konieczność nowego spojrzenia na obowiązek naprawienia szkody w prawie karnym, uwzględniającego dokonane zmiany w prawie i zweryfikowanie, czy zmiany te prowadzą do ułatwienia w stosowaniu tego obowiązku. Głównym problemem badawczym pracy jest bowiem ustalenie, jaki charakter powinien mieć obowiązek naprawienia szkody w prawie karnym, aby jego stosowanie nie powodowało konfliktu z innymi instytucjami prawa karnego. Konieczne jest do tego określenie, czy naprawienie szkody w prawie karnym oraz w prawie cywilnym powinny się czymś różnić co do spełnianych przez siebie funkcji oraz do jakiego stopnia w toku procesu karnego możemy stosować przepisy prawa cywilnego dotyczące naprawienia szkody. Ten problem ma także swój drugi aspekt, związany z obecnym kształtem przepisów regulujących orzekanie obowiązku naprawienia szkody w prawie karnym. Konieczne jest bowiem nie tylko ustalenie, jaki charakter powinno mieć naprawienie szkody w prawie karnym, ale ponadto zweryfikowanie, czy temu pożądanemu modelowi omawianej instytucji odpowiadają obecne przepisy ustaw karnych.

Niezależnie bowiem od dokonanej nowelizacji, naprawienie szkody w prawie karnym jest instytucją niezwykle ważną dla praktyki wymiaru sprawiedliwości, pozwalającą pokrzywdzonemu przestępstwem na łatwiejsze uzyskanie kompensaty poniesionego przez niego uszczerbku. Konieczne jest zatem wytyczenie takiego kierunku, w którym powinny iść dalsze zmiany legislacyjne, aby stosowanie tej instytucji jak najbardziej ułatwić i wyeliminować sytuacje powodujące wątpliwości.

Podstawową metodą badawczą zastosowaną w pracy jest metoda dogmatyczno-prawna. Została ona ukierunkowana na analizę regulacji prawnych określających zakres obowiązku naprawienia szkody w prawie karnym, procedurę orzekania tego obowiązku i jego wykonania przez sprawcę, a także orzecznictwa odnoszącego się do tychże kwestii. W celu prawidłowego odczytania zasad stosowania przepisów o naprawieniu szkody w prawie karnym niezbędne okazało się wykorzystanie bogatego dorobku prawa cywilnego,

przy jednoczesnej konieczności weryfikacji, do jakiego stopnia w prawie karnym możliwe jest posłużenie się ustaleniami nauki prawa cywilnego. Chociaż punktem wyjścia do analizy zawartej w pracy są przepisy materialnego prawa karnego i cywilnego, konieczne było także odwołanie się do przepisów procedury karnej i (w mniejszym zakresie) cywilnej, a także do prawa karnego wykonawczego. Ograniczenie się bowiem jedynie do prawa materialnego nie pozwalałoby na całościowe ujęcie tematu pracy i pełne zweryfikowanie analizowanych problemów badawczych.

W trzecim rozdziale użyto ponadto metody historycznej, przede wszystkim dla przedstawienia procesu wprowadzania do polskiego prawa karnego norm umożliwiających pokrzywdzonemu korzystanie z coraz bardziej zaawansowanych i zróżnicowanych środków pozwalających na kompensację szkód i krzywd. Opracowanie historyczne nie stanowi ujęcia wyczerpującego, albowiem tematyka ta mogłaby być przedmiotem odrębnej monografii – szczególnie w zakresie derogowanych z polskiego prawa przepisów dotyczących powództwa adhezyjnego – jednakże jej zarys służy ukazaniu rozwoju instytucji, pokazując, jakie były przyczyny obecnego ukształtowania jej w taki właśnie sposób. W rozdziale drugim zastosowano metodę prawno-porównawczą poprzez odniesienie się do regulacji obowiązujących w wybranych państwach europejskich, służących kompensacie od sprawcy na rzecz ofiary przestępstwa, celem skonfrontowania ich z polskimi rozwiązaniami.

W kilku miejscach pracy dokonano także analizy danych statystycznych, korzystając zarówno z danych zawartych w przywoływanych w bibliografii publikacjach, jak i – przede wszystkim – z danych udostępnionych przez Ministerstwo Sprawiedliwości. Większość tych danych autor uzyskał w trybie dostępu do informacji publicznej, pozostałe zostały udostępnione na stronie internetowej Ministerstwa. Doceniając bowiem metodę dogmatyczno-prawną, niekiedy nie sposób nie uzupełnić wniosków osiągniętych dzięki jej zastosowaniu o dane pokazujące – przynajmniej w pewnym stopniu – jak wygląda faktyczne korzystanie z tej instytucji przez wymiar sprawiedliwości. Ponieważ autorowi pracy zależało na uzyskaniu danych w skali całego kraju, niewystarczające okazało się ograniczenie jedynie do badań akt sądowych, co było przyczyną rezygnacji z tego sposobu pozyskiwania danych.

Rozważania ujęte zostały w jedenastu rozdziałach, która to struktura została podporządkowana celowi pracy oraz wykorzystanym metodom badawczym. W pierwszym z nich przedstawiono podstawowe założenia sprawiedliwości naprawczej, koncepcji dążącej – przynajmniej w niektórych swoich ujęciach – do przededefiniowania sposobu myślenia o prawie karnym. Ponieważ jednym z jej założeń jest zrekompensowanie krzywd ofierze przestępstwa, jest ona często wskazywana jako podstawa obecności naprawienia szkody

w prawie karnym. Konieczne zatem było zweryfikowanie tej tezy i wyjaśnienie, do jakiego stopnia korzystając z analizowanej w pracy instytucji, można i trzeba odwoływać się do sprawiedliwości naprawczej.

W rozdziale drugim przedstawiono skrótowo podstawowe założenia instytucji prawnych, służących do uzyskania kompensaty przez ofiarę od sprawcy przestępstwa, w prawie Niemiec, Anglii i Hiszpanii. Efektem tego porównania jest stwierdzenie, iż w prawie państw europejskich różnorodne są drogi prowadzące do uzyskania kompensaty od sprawcy przez pokrzywdzonego (odmienności w dużej mierze wynikają z cech systemu prawnego danego państwa), jednak obecność takich instytucji w prawie karnym jest powszechnie uważana za niezbędną i w pełni uzasadnioną, co raczej unieemożliwia – mimo licznych problemów interpretacyjnych – całkowite zrezygnowanie z instytucji kompensacyjnych w prawie karnym.

Rozdział trzeci poświęcony został wspomnianym już rozważaniom historycznym, przy jednoczesnym przedstawieniu podłoża i podstawowych założeń nowelizacji z 2015 roku.

W rozdziale czwartym przeanalizowano relacje między dwiema postaciami naprawienia szkody w polskim prawie karnym – to jest między środkiem kompensacyjnym a warunkiem probacyjnym. Taka analiza musiała zostać dokonana już w tym miejscu pracy, ponieważ przeprowadzone ustalenia miały odpowiedzieć na podstawowe pytanie, do jakiego stopnia wszelkie późniejsze wnioski pracy możemy odnosić do obu tych postaci naprawienia szkody z uwagi na podobieństwa między nimi. Jeżeli bowiem obie postaci tej instytucji posiadają bardzo zbliżony charakter, to na przykład do obu powinniśmy odnosić wyłączenie stosowania dyrektyw wymiaru kary przy ich orzekaniu, co oczywiście wpływa na to, że w stosunku do obu postaci naprawienia szkody podobnie będziemy rozwiązywać wątpliwości dotyczące ich stosowania.

Dwoistość naprawienia szkody w prawie karnym jest bowiem jednym z kluczowych zagadnień w tej pracy i rzutuje także na rozważania zawarte w rozdziale piątym. W tej części pracy podjęto próbę spojrzenia na analizowaną instytucję z dwóch perspektyw – po pierwsze, poprzez określenie, jakie funkcje ona pełni w zmienionym stanie prawnym; po drugie, jaka jest podstawa prawna do orzekania o tym obowiązku. Zdaniem autora charakter tej instytucji jest bowiem determinowany zarówno funkcjami, jakie ona pełni, jak i tym, na podstawie jakich przepisów jest ona orzekana.

Rozdział szósty poświęcony został przedstawieniu kluczowego w tej pracy pojęcia szkody. W pierwszej kolejności zaprezentowano – w skrótowej formie z uwagi na znaczną obszerność tematyki – podstawowe informacje na temat pojmowania szkody w prawie cywilnym, następnie próbując dokonać ich przeniesienia na grunt prawa karnego, określając jednocześnie, jaki jest

zakres szkody podlegającej obowiązkowi naprawczemu orzekanemu wobec sprawcy w postępowaniu karnym.

Następstwem rozważań zawartych w poprzednich dwóch rozdziałach (przede wszystkim piątym) oraz przyjętych w nich założeń, jest rozdział siódmy, w którym określono, do jakiego stopnia w prawie karnym możemy stosować poszczególne instytucje i normy prawa cywilnego, przy jednoczesnej próbie rozwiązania wiążących się z tym problemów.

Rozdział ósmy poświęcony został omówieniu kwestii procesowych dotyczących orzekania o obowiązku naprawienia szkody w prawie karnym. Zaznaczyć należy, iż rozważania te z uwagi na swój proceduralny charakter nie stanowią bynajmniej odrębnej części, gdyż w stosunku do nich również będzie niezbędne posłużenie się założeniami interpretacyjnymi postawionymi na wcześniejszych etapach pracy.

Rozdział dziewiąty obejmuje część pracy dotyczącą kwestii wykonania obowiązku naprawienia szkody. Poświęcono ją przede wszystkim naprawieniu szkody w postaci warunku probacyjnego, gdyż wykonanie tej postaci naprawienia szkody budzi największe wątpliwości, a jednocześnie ma to wymierne znaczenie praktyczne, albowiem przyjęcie wadliwej interpretacji przepisów dotyczących tych zagadnień może prowadzić do znacznego pogorszenia sytuacji prawnej pokrzywdzonego w stosunku do sprawcy, na którego ten obowiązek nałożono.

Możliwość skorzystania przez pokrzywdzonego z dwóch dróg dochodzenia roszczeń wynikających z czynu zabronionego powoduje nieuchronnie wątpliwości co do ich pierwszeństwa. Konieczne jest zatem odpowiednie sformułowanie klauzul uniemożliwiających kumulowanie roszczeń i dwukrotne orzekanie w tym samym przedmiocie. Jednocześnie pojawia się konieczność ustalenia, do jakiego stopnia judykat zapadły w postępowaniu karnym wyłącza możliwość orzekania co do tego samego roszczenia przed sądem cywilnym. Kwestiom tym poświęcono rozdział dziesiąty.

Ostatni, jedenasty rozdział, zawiera omówienie kwestii szczegółowych, które ściśle wiążą się z obowiązkiem naprawienia szkody w prawie karnym, przy czym trudno byłoby je przyporządkować do pozostałych części pracy.

Przed przejściem do zasadniczej części pracy warto wyjaśnić ponadto pewne kwestie terminologiczne. W prawie karnym wyróżnia się dwie postaci obowiązku kompensacyjnego nakładanego na sprawcę: naprawienie szkody oraz zadośćuczynienie za krzywdę. Pozornie zatem tytuł tej pracy, gdyby miała ona dotyczyć także zadośćuczynienia, powinien brzmieć „Obowiązek naprawienia szkody lub zadośćuczynienia za krzywdę w prawie karnym”. Ustawodawca jednak nie w każdym miejscu posługuje się takim wyodrębnieniem obu tych postaci, niekiedy używając ogólnego sformułowania „naprawienie szkody” (np. art. 72 § 2 k.k.). Ponieważ zdaniem autora wszystkie postaci

obowiązku naprawienia szkody w prawie karnym mają ten sam, wspólny rdzeń, zasadne jest posługiwanie się w stosunku do tych instytucji ogólnym pojęciem „obowiązek naprawienia szkody”, przez które rozumieć należy także zadośćuczynienie za krzywdę. Jeżeli w danym fragmencie pracy rozważania dotyczyć będą wyłącznie naprawienia szkody majątkowej albo niemajątkowej, zostanie to odpowiednio zaznaczone.

Należy także wziąć pod uwagę, iż do 2015 roku obowiązek naprawienia szkody był zaliczany do grona środków karnych. Na skutek zmian nowelizacyjnych omawianych w niniejszej rozprawie, obecnie jest on środkiem kompensacyjnym. Naprawienie szkody w prawie karnym będzie zatem określane w tej pracy jako środek kompensacyjny i to nawet wtedy, gdy cytowana w pracy literatura i orzecznictwo dotyczyły poprzedniego stanu prawnego i w związku z tym odnosiły się do naprawienia szkody, określając je jako środek karny. Celem przyjęcia jednolitego nazewnictwa jest uniknięcie pewnego chaosu terminologicznego, który mógłby się pojawić wobec posługiwania się dwiema niesynonimicznymi nazwami w odniesieniu do tej samej instytucji. Jeżeli zatem w pracy w odniesieniu od naprawienia szkody pojawia się określenie „środek karny”, to oznacza to odwołanie się do tej instytucji sprzed zmian legislacyjnych z 2015 roku.

Odniesienie tytułu pracy do „obowiązku naprawienia szkody” oznacza jednocześnie, że jedynie pobocznie pojawiać się będą w pracy nawiązania do innych instytucji związanych z naprawieniem szkody przez sprawcę, które występują w prawie karnym, jak na przykład czynny żal. Podstawowa problematyka pracy dotyczy bowiem obowiązku naprawienia szkody nakładanego na sprawcę czynu zabronionego przez sąd karny. Oznaczać to jednocześnie będzie odwoływanie się tylko w minimalnym zakresie do innych instytucji uznawanych za służące kompensacji w prawie karnym, jak na przykład mediacja pomiędzy pokrzywdzonym i sprawcą. Celem pracy nie jest bowiem całościowe zobrazowanie kompensacyjnej funkcji prawa karnego, a jedynie przedstawienie jednego z realizujących ją instrumentów, jakim jest obowiązek naprawienia szkody.

Książka powstała na podstawie rozprawy doktorskiej przygotowanej w Katedrze Prawa Karnego Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu. Wobec tego chciałbym w tym miejscu złożyć serdeczne podziękowania za opiekę naukową mojemu Promotorowi – Panu prof. zw. drowi hab. Robertowi Zawłockiemu, na którego wsparcie i pomoc zawsze mogłem liczyć.

Pragnę także wyrazić swoją wdzięczność recenzentom – Panu prof. UWM drowi hab. Wojciechowi Cieślakowi i Panu prof. UMK drowi hab. Jerzemu Lachowskiemu, których cenne rady stanowiły dla mnie nieocenioną pomoc przy sporządzaniu ostatecznej wersji pracy.